

PHÁT HUY ĐẶC TÍNH - GIÁ TRỊ TRUYỀN THỐNG CON NGƯỜI MIỀN TRUNG TRONG BỐI CẢNH HIỆN NAY: CÁCH TIẾP CẬN VÀ GIẢI PHÁP

LƯƠNG ĐÌNH HẢI*

Từ khóa: giá trị, giá trị truyền thống, giáo dục giá trị truyền thống, con người miền Trung, phát triển con người.

Ngày nhận bài: 16/12/2019; ngày gửi phản biện: 17/12/2019; ngày duyệt đăng bài: 10/02/2020.

Bàn về đặc tính - giá trị truyền thống con người Việt Nam nói chung, con người miền Trung nói riêng là vấn đề rất phức tạp, đã và đang tiếp tục có nhiều ý kiến khác nhau, thậm chí trái ngược nhau. Từ cách đây vài thế kỉ, vấn đề về các đặc tính, phẩm chất, giá trị con người Việt Nam, giá trị truyền thống quốc gia nói chung và giá trị truyền thống khu vực nói riêng đã được đặt ra, được các nhà hoạt động chính trị, hoạt động xã hội, các nhà quản lí, giới trí thức và cả dân thường, người trong nước và người ngoại quốc đến Việt Nam hoặc có giao du với người Việt Nam, đều đã có những ý kiến khác nhau. Cho đến nay, qua nhiều giai đoạn, lúc tranh luận sôi nổi, lúc trầm lắng suy tư, lúc nhấn mạnh nhiều vào mặt tốt, những đặc tính tích cực, phẩm chất hay; lúc lại ưu tư nhiều về những mặt yếu, thiếu, kém trong con người, văn hóa Việt Nam nói chung, các địa phương nói riêng, nhưng những vấn đề đó vẫn chưa được giải quyết, chưa nhận được sự đồng thuận rộng rãi.

Để phát huy các đặc tính - giá trị truyền thống thì cần phải nghiên cứu, xác định rõ, đúng, thích hợp các đặc tính tốt đẹp, các phẩm chất, hệ giá trị truyền thống của con người Việt Nam nói chung, của miền Trung nói riêng. Trong bối cảnh mới hiện nay, việc đó lại đòi hỏi phải sử dụng tổng hợp, đồng bộ các cách tiếp cận khác nhau mới có thể xác định được các đặc tính - giá trị truyền thống và tìm ra giải pháp thích hợp để phát huy các đặc tính - giá trị đó¹. *Cách tiếp cận thứ nhất* là tiếp cận dựa trên các lí thuyết mới của thế giới về con người, về giá trị và giá trị con người, giá trị văn hóa, giá trị dân tộc. Tất nhiên, việc tiếp thu phải có

* PGS. TSKH.; Viện Nghiên cứu Con người, Viện Hàn lâm Khoa học xã hội Việt Nam.

¹ Trong các tài liệu viết về các đặc tính, tính cách, phẩm chất, giá trị của con người Việt Nam nói chung, của người miền Trung nói riêng, thì các tác giả thường sử dụng một hoặc hai cách tiếp cận độc lập nhau. Chúng tôi cho rằng điều đó làm cho các nhận định, đánh giá giảm đi sức thuyết phục và tính đúng đắn.

chọn lọc để sử dụng những nguyên tắc, luận điểm, lí thuyết có giá trị, phù hợp với xu thế phát triển, tiến bộ của nhân loại. Các phẩm chất, các đặc tính tích cực, các giá trị truyền thống, dù của dân tộc nào, cũng không thể tách rời, xa lạ, thù địch với các giá trị chung toàn nhân loại. Việc tiếp thu có chọn lọc các phẩm chất, đặc tính tích cực, các giá trị của thế giới, trong bối cảnh mới, phải trên cơ sở lập trường và lợi ích quốc gia, dân tộc, duy vật biện chứng và khoa học. Đây là đòi hỏi có tính tiền đề tiên quyết, là nguyên tắc chung, không chỉ đối với miền Trung mà với mọi địa phương, khu vực và toàn quốc gia, dân tộc.

Cách tiếp cận thứ hai trong việc xác định các đặc tính - giá trị truyền thống và giải pháp phát huy giá trị truyền thống con người Việt Nam là kết hợp cả cách tiếp cận truyền thống của nước ta với cách tiếp cận của Liên hợp quốc mà cụ thể là của Chương trình phát triển Liên hợp quốc (UNDP) về phát triển con người. Cách tiếp cận truyền thống là cách tiếp cận xác định giá trị con người theo những đặc tính, phẩm chất được “tinh luyện”, “trầm tích”, bền vững, đặc trưng riêng cho con người ở các quốc gia, vùng miền khác nhau, do điều kiện tự nhiên và lịch sử văn hóa tạo nên. Cách tiếp cận này là cách tiếp cận định tính. Bằng cách tiếp cận này, Nghị quyết Hội nghị TW lần thứ 5 khóa VIII, năm 1998 của Đảng Cộng sản Việt Nam đã xác định 5 đặc tính con người Việt Nam cần được xây dựng, cũng có thể được hiểu là 5 phẩm chất, hoặc giá trị truyền thống của con người Việt Nam, cần tiếp tục được phát huy và nâng lên tầm cao mới để đáp ứng các yêu cầu và nhiệm vụ của giai đoạn mới. Tinh thần đó cũng được thể hiện trong Nghị quyết Hội nghị TW lần thứ 9, khóa XI, năm 2014 về xây dựng và phát triển văn hóa, con người Việt Nam đáp ứng yêu cầu phát triển bền vững đất nước. Còn cách tiếp cận của UNDP là cách tiếp cận định lượng, với những tiêu chí về mặt định lượng cụ thể, tập trung thể hiện xác định phẩm chất định lượng. Bằng cách tiếp cận định lượng, không chỉ có chỉ số phát triển con người, mà các chỉ số khác đã xuất hiện. Chúng đo lường định lượng các mặt khác nhau của sự phát triển con người và các giá trị con người, như chỉ số nghèo đa chiều, chỉ số bất bình đẳng giới, chỉ số hạnh phúc,... Vì vậy, cách tiếp cận này cũng không đối lập, mâu thuẫn hay loại trừ cách tiếp cận định tính, mà là một bổ sung quan trọng, cần thiết để có thể xác định rõ hơn các đặc tính tích cực, phẩm chất, các giá trị và giá trị truyền thống con người Việt Nam nói chung, con người miền Trung nói riêng, trên cơ sở đó tìm ra các giải pháp phát huy các giá trị đó.

Cách tiếp cận thứ ba là cách tiếp cận xuất phát từ bối cảnh quốc tế. Trong thời đại ngày nay, bối cảnh quốc tế là điều kiện, tiền đề cho sự phát triển rất nhiều mặt của quốc gia cũng như của mỗi tỉnh, thành của nước ta. Sự tác động, ảnh hưởng của bối cảnh quốc tế, trong lịch sử, chưa bao giờ to lớn, sâu rộng và

khó lường như hiện nay. Trong các xu hướng lớn của thế giới đương đại thì kinh tế thị trường ở giai đoạn phát triển mới, cách mạng khoa học - công nghệ, toàn cầu hóa, hội nhập quốc tế, trong đó có internet, các công nghệ số, mạng xã hội, các thiết bị thông minh, trí tuệ nhân tạo, công nghệ kết nối, công nghệ sinh học,... đang và sẽ có những tác động rất lớn đến các đặc tính, phẩm chất, giá trị và việc phát huy các giá trị truyền thống con người Việt Nam nói chung và miền Trung nói riêng. Nếu trước đây, một quốc gia, một tỉnh có thể độc lập tách biệt với bên ngoài, không lệ thuộc hoàn toàn với bên ngoài vẫn có thể phát triển nhanh, mạnh, thì hiện nay tình hình hoàn toàn khác. Cấm vận đã trở thành đòn trừng phạt đáng sợ nhất và có tác động to lớn đối với đời sống xã hội, cá nhân cũng như sự phát triển của quốc gia, khu vực. Ngược lại, hội nhập mở ra những cơ hội mà trước đây không thể có, thúc đẩy sự phát triển mạnh mẽ, sâu rộng, nhanh chóng, bằng việc giải phóng và khơi dậy sức mạnh khổng lồ của các giá trị truyền thống con người và quốc gia, khu vực. Các quốc gia gần với Việt Nam như Nhật Bản, Singapore, Hàn Quốc đã rất thành công trong việc này. Các đặc tính - giá trị truyền thống dân tộc, cũng như các đặc tính - giá trị truyền thống con người miền Trung đang chịu tác động nhiều chiều của bối cảnh quốc tế với những nội dung phong phú, đa dạng. Việc phát huy các đặc tính - giá trị đó cũng đang bị chi phối bởi nhiều phương thức và nhiều yếu tố mạnh, yếu khác nhau. Không lưu ý đến điều này sẽ không nhận thức đầy đủ, đúng, trúng được nhiều hiện tượng mới, liên quan đến các đặc tính, phẩm chất, giá trị truyền thống và việc phát huy các giá trị truyền thống trong giai đoạn hiện nay.

Cách tiếp cận thứ tư là cách tiếp cận trên bối cảnh trực tiếp về lịch sử, kinh tế, văn hóa, xã hội, chính trị của con người miền Trung. Đây là cách tiếp cận mà một số tác giả thường gọi là cách tiếp cận lịch sử - văn hóa - xã hội. Con người miền Trung với những đặc tính, phẩm chất, giá trị của nó không thể sinh ra từ hư vô mà luôn có không gian địa lí, lịch sử, có môi trường văn hóa, xã hội và chính trị xác định. Con người miền Trung sinh ra, sinh tồn và phát triển gắn liền với lịch sử mọi mặt của dân tộc Việt Nam, góp phần làm nên lịch sử dân tộc và tạo ra hệ giá trị dân tộc hiện nay. Mọi biến động về các mặt khác nhau của dân tộc đều ảnh hưởng đến con người, giá trị truyền thống con người miền Trung và chính con người miền Trung cũng đã góp phần tạo nên các giá trị truyền thống con người Việt Nam. Để hiểu các giá trị truyền thống con người miền Trung và để phát huy các giá trị ấy cần phải quán triệt cách tiếp cận bối cảnh đất nước đã sản sinh ra các giá trị con người miền Trung qua các thời đại lịch sử khác nhau. Đây cũng là bối cảnh mọi mặt của dân tộc trong quá trình lịch sử, là nền tảng, điều kiện và là môi trường

trực tiếp tạo nên giá trị truyền thống con người miền Trung. Toàn bộ bối cảnh trực tiếp ấy in đậm dấu ấn không thể xóa mờ vào các tính cách, phẩm chất, các giá trị truyền thống của con người miền Trung, khiến cho chất Việt trong con người miền Trung không thể và không bao giờ mờ nhạt được.

Cách tiếp cận thứ năm là cách tiếp cận từ khía cạnh địa phương, vùng, miền, cụ thể. Đó là tiếp cận từ đặc điểm riêng, đặc thù, riêng có của vùng đất miền Trung địa linh nhân kiệt, lắm vua, nhiều chúa. Tính đặc thù địa phương về địa lí, kinh tế, văn hóa, xã hội, chính trị, lịch sử là điều kiện trực tiếp hình thành nên tính cách, đặc điểm, phẩm chất và giá trị truyền thống của con người miền Trung. Các yếu tố, điều kiện khác từ quốc tế đến quốc gia có thể phát huy tác dụng thông qua điều kiện địa phương. Khác với các địa phương khác, tính đặc thù miền Trung rất nổi bật trong suốt chiều dài lịch sử dân tộc ta, đóng góp tích cực trên nhiều phương diện, bằng nhiều nguồn lực khác nhau của mình cho sự phát triển đất nước, trong đó có nguồn lực đặc tính, phẩm chất, giá trị. Chính vì vậy, việc xác định tính đặc thù trong các đặc tính - giá trị truyền thống con người miền Trung là điểm then chốt để có được giải pháp phát huy giá trị truyền thống đó. Nhắc đến các đặc tính - giá trị truyền thống của con người miền Trung cũng phải nhắc đến cả những đặc tính - giá trị chung của dân tộc nhưng được biểu hiện đặc thù miền Trung trong lịch sử và hiện nay thì mới đầy đủ. Hai khía cạnh này trong cách hiểu giá trị truyền thống cần được quán triệt như là một cách tiếp cận quan trọng để nhận thức và phát huy các giá trị truyền thống của con người miền Trung trong giai đoạn hiện nay.

Cách tiếp cận thứ sáu là tiếp cận dựa trên yêu cầu phát triển của thời đại, của dân tộc và của chính miền Trung. Đây là cách tiếp cận nhất thiết phải sử dụng mới có thể đánh giá đúng vị trí, vai trò, nội dung, ý nghĩa của các đặc tính, đặc điểm, phẩm chất và các giá trị truyền thống con người miền Trung. Sử dụng cách tiếp cận này cũng sẽ đóng góp tích cực cho việc bổ sung, hoàn thiện, phát huy kịp thời các phẩm chất, các giá trị truyền thống trong bối cảnh, tình hình mới của địa phương, đất nước và quốc tế. Các phẩm chất, các giá trị không phải là bất biến, mà luôn biến đổi, luôn được “chung cất”, “chắt lọc”, bổ sung, “chỉnh sửa” do chính những yêu cầu phát triển hiện thực của giai đoạn hiện nay. Phải thấy rõ và quán triệt cách tiếp cận này thì mới có thể phát huy được các phẩm chất, giá trị đúng hướng, phù hợp với xu thế phát triển và mới có thể thực sự biến các phẩm chất, giá trị truyền thống thành nguồn lực cho sự ổn định và phát triển của địa phương và đất nước. Đồng thời, quán triệt cách tiếp cận này mới có thể thấy rõ và tận dụng được xu hướng vận động của nội dung các giá trị truyền thống. Lấy yêu cầu phát triển hiện thực của đời sống xã hội làm căn cứ để phát huy các đặc tính - giá trị

truyền thống là đòi hỏi của sự phát triển và đó cũng là tiêu chí đánh giá, tiêu chuẩn để kiểm tra tính hiệu quả của việc phát huy các giá trị truyền thống, cũng như định hướng sử dụng các giá trị đó hiệu quả tích cực hơn, thúc đẩy sự phát triển của con người và xã hội. Yêu cầu của công nghiệp hóa, hiện đại hóa, phát triển kinh tế thị trường, hội nhập quốc tế, phát triển nhanh và bền vững, rút ngắn khoảng cách tụt hậu so với các nước phát triển trên thế giới là yêu cầu cấp thiết của cả dân tộc và miền Trung.

Hướng tiếp cận thứ bảy là tiếp cận đặc tính - giá trị. Trong thực tế hiện nay, sự phân định giữa các đặc tính và giá trị truyền thống con người miền Trung nói riêng và con người Việt Nam nói chung chưa rõ ràng. Mặt khác, bản thân sự phân định này cũng chỉ mang tính chất tương đối vì có những phẩm chất của con người miền Trung vừa thể hiện là đặc tính tích cực vừa thể hiện là giá trị. Tuy vậy, khi nói đến giá trị là chỉ nói đến những đặc tính tích cực, có tác dụng thúc đẩy sự phát triển, làm cho con người hiện tại và tương lai tốt hơn, giúp làm “bộ giảm xóc”, “giá đỡ”, “động cơ”, “định hướng” cho những chuyển động của xã hội và con người hiện tại và tương lai (Lương Đình Hải, 2011). Trong hiện thực, có những đặc tính không thể xem là giá trị vì là đặc tính xấu, cần được gạt bỏ, hoặc nó là trung tính, không có tác động tích cực, nhưng cũng không cản trở sự phát triển của con người và xã hội, cộng đồng. Cần cù lao động là đặc tính hay giá trị, hiếu học là đặc tính hay giá trị,... Đây thực sự đang là vấn đề lí luận và thực tiễn chưa có lời giải cụ thể, rõ ràng. Vì vậy, việc tiếp cận đặc tính - giá trị sẽ giúp chúng ta loại bỏ được cách nhìn phiến diện, một chiều trong việc phát huy các giá trị truyền thống. Khi đề cập đến việc phát huy các đặc tính - giá trị truyền thống thì phải hiểu là phát huy các đặc tính tốt đẹp, phù hợp với xu thế phát triển tiến bộ của xã hội và con người, giữ vai trò động lực thúc đẩy sự phát triển ấy, hoặc có vai trò giữ vững sự ổn định xã hội. Đương nhiên, đối với các đặc tính xấu, tiêu cực thì không thể phát huy mà ngược lại phải loại bỏ hoặc hạn chế tác động của chúng.

Cách tiếp cận thứ tám là tiếp cận môi trường - yếu tố tác động. Đây là cách tiếp cận tính đến các ảnh hưởng, cả tích cực lẫn tiêu cực, của môi trường và các yếu tố khác, không chỉ đến các đặc tính, giá trị, mà cả việc phát huy các đặc tính, giá trị truyền thống của con người Việt Nam nói chung, miền Trung nói riêng, vừa với tính cách là từng yếu tố riêng rẽ, vừa với tính cách là tổng hòa tất cả các yếu tố tạo nên môi trường trong đó các đặc tính, các giá trị truyền thống đang tồn tại và gây ảnh hưởng. Môi trường ở đây không theo nghĩa hẹp là môi trường tự nhiên, mà là môi trường theo nghĩa rộng, bao hàm cả môi trường xã hội. Môi trường đóng vai trò rất đặc biệt trong việc duy trì, bảo tồn, phát huy các đặc tính, các giá trị. Nó có thể kìm hãm hoặc phát huy một đặc tính hoặc một giá trị nào đó,

nó có thể là hành lang định hướng và quyết định sự vận động của các đặc tính và giá trị truyền thống của con người Việt Nam nói chung và miền Trung nói riêng, trong hành lang đó.

Những cách tiếp cận phân tích ở trên phải được sử dụng đồng thời, nhất quán và triệt để trong việc xác định các đặc tính, các giá trị truyền thống con người miền Trung. Giá trị truyền thống là những yếu tố thuộc về di sản lịch sử, văn hóa và xã hội, có tác dụng tích cực, tốt đẹp, thúc đẩy sự phát triển, tiến bộ của cá nhân, cộng đồng, xã hội; giá trị truyền thống thể hiện vai trò, tác động của nó gắn liền với những điều kiện chủ quan và khách quan xác định; chúng thay đổi và biểu hiện theo sự phát triển xã hội, nhưng lại ổn định, cố định, là “gen” di truyền xã hội, có kế thừa, lưu giữ, lan tỏa và phát triển, trong mỗi cá nhân, cộng đồng và xã hội (Lương Đình Hải, 2015).

Đúc kết và xây dựng “hệ giá trị chuẩn” của con người Việt Nam thời kì đẩy nhanh công nghiệp hóa, hiện đại hóa, hội nhập quốc tế và phát triển bền vững là nhiệm vụ cấp thiết hiện nay. Điều này đã được xác định trong Nghị quyết Hội nghị Trung ương Đảng Cộng sản Việt Nam lần thứ 9, khóa XI. Hệ giá trị chuẩn của con người Việt Nam không thể không bao hàm trong đó các đặc tính - giá trị truyền thống. Giá trị truyền thống của con người miền Trung cũng là một yếu tố cấu thành của hệ giá trị chuẩn con người miền Trung. Giá trị truyền thống con người nơi đây được hình thành trong quá trình lịch sử lâu dài của nền sản xuất nông nghiệp lúa nước là chính, nhưng đó lại là nền nông nghiệp sản xuất nhỏ, manh mún, rời rạc, cô lập. Đặc tính này ở ven biển miền Trung đậm nét hơn vùng Bắc Bộ và Nam Bộ. Trong thực tế, đó còn là nền sản xuất nông nghiệp làng xã. Điều kiện hình thành, tồn tại và lưu truyền của các giá trị truyền thống chịu tác động lớn của lịch sử chống ngoại xâm và lịch sử chống thiên tai của dân tộc suốt nhiều nghìn năm mà con người miền Trung đã có những đóng góp rất to lớn. Các đặc tính - giá trị truyền thống của con người miền Trung cũng gắn liền và chịu ảnh hưởng sâu sắc của nền văn hóa Á Đông với những trào lưu văn hóa, tư tưởng giao thoa, du nhập tạo nên bản sắc riêng biệt, độc đáo cùng với văn hóa bản địa của miền Trung. Tính vùng, miền riêng có của miền Trung cũng in những nét sâu đậm và tạo nên nội dung của giá trị truyền thống của con người miền Trung. Những giá trị văn hóa Á Đông về căn bản phải thông qua văn hóa vùng miền, chịu sự khúc xạ và tiếp biến của văn hóa vùng miền của miền Trung để tạo nên giá trị truyền thống con người miền Trung. Trong các đặc tính - giá trị truyền thống của con người miền Trung đều có hình bóng rõ nét của những yếu tố tác động, những tiền đề, bối cảnh trên đây vì chúng đều tác động, ảnh hưởng đến sự ra đời, tồn tại và phát triển của các giá trị ấy rất lâu dài, thường xuyên, dù lúc mạnh, lúc yếu khác nhau.

Ngoài các điều kiện, tiền đề trên đây, không thể không nhắc đến tác động, ảnh hưởng của một thời kì lịch sử không dài, nhưng cách đây chưa lâu, mà tác động của nó hiện vẫn còn khá lớn. Đó là thời kì của nền kinh tế kế hoạch hóa tập trung, quan liêu, bao cấp. Những tác động của nó không phải chỉ là tiêu cực như một số người hiện nay ngộ nhận, mà có cả tác động tích cực đến các đặc tính - giá trị truyền thống của con người miền Trung nói riêng và con người Việt Nam nói chung. Các đặc tính - giá trị truyền thống con người miền Trung cũng có vai trò rất to lớn trong thời kì lịch sử này, góp phần giữ vững sự ổn định, sự thống nhất, đồng thuận, đoàn kết và phát triển của con người và xã hội.

Tất cả các điều kiện, tiền đề, yếu tố trên trong tổng thể tương tác lẫn nhau tạo nên bối cảnh, môi trường chung cho sự tồn tại, lưu truyền, biến đổi và tác động của các đặc tính, giá trị con người miền Trung, kể cả những đặc tính tốt đẹp lẫn những đặc tính tiêu cực, phản giá trị. Bối cảnh đó ở các thời điểm khác nhau của lịch sử không chỉ tạo mới hoặc hun đúc, củng cố, phát triển, phát huy tác dụng của các đặc tính và giá trị truyền thống của con người miền Trung, mà cũng có tác dụng gạn lọc, vượt bỏ, xóa bỏ những nội dung, biểu hiện của các đặc tính tiêu cực, phản giá trị.

Trong bối cảnh đó, qua quá trình lịch sử lâu dài, con người miền Trung có cả hệ thống các đặc tính giá trị tốt đẹp lẫn các đặc tính xấu² (Nguyễn Thái Hợp, 2005). Khó có thể nêu hay trình bày toàn bộ các đặc tính và giá trị ấy cũng như những biểu hiện và luận giải chi tiết, cụ thể toàn bộ chúng. Ở đây, trên tinh thần quán triệt các cách tiếp cận nêu trên, chúng tôi chỉ nêu một số đặc tính - giá trị truyền thống căn bản cần phát huy hơn nữa, tạo động lực cho sự phát triển của miền Trung trong giai đoạn hiện nay. Chúng tôi dùng thuật ngữ đặc tính - giá trị là bởi hai thuật ngữ “đặc tính” và “giá trị” truyền thống con người miền Trung không hoàn toàn trùng khớp với nhau. Có những đặc tính chính là giá trị truyền thống, không thể phân định nó là giá trị hay đặc tính. Nhưng có những giá trị truyền thống lại không thể xem nó là đặc tính được. Mặt khác, có những giá trị, nhất là giá trị chung của con người Việt Nam, trong đó có các giá trị truyền thống, lại được thể hiện đặc thù qua những đặc tính của con người miền Trung. Thông thường, mọi người vẫn quan niệm rằng các đặc tính là thể hiện của giá trị. Nhưng chỉ các đặc tính tích cực, căn bản, cốt lõi mới là như vậy và thậm chí là trong những trường hợp nhất định, chúng đồng nhất với nhau, còn nhiều đặc tính lại không thể hiện chút giá trị nào. Các đặc tính tiêu cực là như vậy.

² (<http://giaoduc.net.vn/Muc-cu/Vi-khat-vong-Viet/GS-Nguyen-Lan-Dung-Rat-nhieu-nguoi-Viet-ham-tien-vo-cam-hen-nhat-post117868.gd>); (<http://redsvn.net/mot-cai-nhin-ve-20-thoi-hu-tat-xau-cua-nguoi-viet-nam/>); (<https://trithucvn.net/van-hoa/nguoi-viet-dau-ki-20-trong-hoi-ky-cua-mot-vi-toan-quyen-dongduong.html>).

Trong xã hội hiện nay, quan niệm hệ giá trị truyền thống của con người miền Trung còn rất nhiều ý kiến khác nhau, không hoàn toàn thống nhất với nhau. Trên cơ sở các quan điểm khác nhau về vấn đề này, thông qua nghiên cứu và trải nghiệm thực tế của mình, chúng tôi quan niệm hệ đặc tính - giá trị truyền thống cơ bản của con người miền Trung ít nhất gồm 10 đặc tính - giá trị khác nhau sau đây. Đó là: 1) *Tinh thần yêu nước nồng nàn*; 2) *Tinh thần nhân ái*; 3) *Anh hùng - dũng cảm*; 4) *Thẳng thắn*; 5) *Cần cù*; 6) *Sáng tạo*; 7) *Lạc quan*; 8) *Hiếu học*; 9) *Chịu khó*; 10) *Kiên cường*. Mười đặc tính - giá trị truyền thống căn bản này, như là bảng hệ giá trị truyền thống rút gọn của con người miền Trung, chúng tôi xếp theo trình tự xác định và mang tính khái quát qua tìm hiểu lịch sử con người miền Trung ở các thời kì khác nhau, đặc biệt qua tính cách của các nhân vật trong lịch sử xuất thân từ miền Trung. Những đặc tính - giá trị này cũng phù hợp với toàn bộ các điều kiện, tiền đề, yếu tố đã phân tích ở trên, được chúng tôi xác định dựa trên các cách tiếp cận đã nêu. Hệ các đặc tính - giá trị truyền thống miền Trung gồm các đặc tính - giá trị chung của con người Việt Nam, nhưng trật tự của chúng là không giống nhau. Mặt khác, chúng lại có những biểu hiện riêng, đặc thù của con người miền Trung, khác với con người các xứ, vùng, miền khác, góp phần tạo nên hệ giá trị truyền thống con người Việt Nam nói chung³ (Trần Đình Hượu, 1996; Trần Văn Giàu, 2005; Nguyễn Hồng Phong, 1963). Điều đó có nghĩa rằng chúng tôi khẳng định có bảng giá trị truyền thống của con người miền Trung nói riêng. Bảng giá trị đó có các yếu tố của bảng giá trị con người Việt Nam, nhưng thang bậc các giá trị và những biểu hiện cụ thể của chúng lại có nét đặc thù, riêng có của địa phương. Dưới đây chúng tôi lưu ý một số đặc tính - giá trị truyền thống cơ bản nhất:

Thứ nhất, đó là tinh thần yêu nước nồng nàn. Điều này không ai có thể bác bỏ. Đặc tính - giá trị truyền thống này không phải là riêng của con người miền Trung mà là đặc tính - giá trị chung của con người Việt Nam. Điều này không phải luận giải nhiều. Nhưng trong lịch sử và cả hiện nay nó lại được biểu hiện theo cách riêng, đặc thù của miền Trung. Biểu hiện đặc thù của đặc tính - giá trị, hay cũng có thể quan niệm rằng, nó kết hợp với các đặc tính khác của con người miền Trung theo cách riêng, để tạo nên bản sắc miền Trung của tinh thần yêu nước.

Tinh thần yêu nước với tính cách là đặc tính - giá trị truyền thống của người miền Trung là tinh thần yêu nước nồng nàn mãnh liệt, sẵn sàng hi sinh lợi ích cá nhân, hi sinh bản thân vì đất nước. Điều này thể hiện rất rõ ở các thời điểm lịch sử khác nhau trong sự nghiệp giành và giữ độc lập dân tộc. Nhờ có đặc tính này nên

³ Xem: Một số công trình nghiên cứu khoa học xã hội và nhân văn. Nxb. Thế giới, tập 3: Văn hóa và phát triển, 2012; Người xưa cảnh tỉnh. Nxb. Tổng hợp Tp. Hồ Chí Minh, 2018,...

người miền Trung có số lượng vua, chúa, quan, hay theo ngôn ngữ hiện nay là số các nhân vật VIP của miền Trung rất đông. Có người lí giải các nhân vật VIP của miền Trung nhiều là do điều kiện khách quan của miền Trung không thuận lợi, cực nhất, khổ nhất cả nước. Nhưng điều đó không đúng, dù có yếu tố đó trong thực tế hiện nay và trong lịch sử. Nếu khổ cực, gian nan, vất vả mà không có tinh thần yêu nước mãnh liệt, sẵn sàng hi sinh tất cả để có những quyết định táo bạo, bất ngờ, dũng cảm ở những thời điểm quyết định thì không thể thành công, không thể thành nhân vật VIP được. Có nhiều đặc tính khác, nhưng một trong những đặc tính đó là tính quyết đoán, mãnh liệt, có lúc thành cực đoan trong tinh thần yêu nước khiến cho người miền Trung khác những con người miền Bắc, miền Nam, dù các vùng, miền đó cũng không ít các nhân vật VIP trong nhiều lĩnh vực khác nhau. Nghiên cứu lịch sử miền Trung và lịch sử các nhân vật VIP ở đây cho thấy điểm đặc thù này rõ hơn bất cứ vùng miền nào của đất nước.

Đặc tính - giá trị truyền thống thứ hai của con người miền Trung là *tinh thần nhân ái*. Cũng tương tự như tinh thần yêu nước ở trên, tinh thần nhân ái là đặc tính - giá trị chung của người Việt Nam. Nhưng ở con người miền Trung lại có biểu hiện đặc thù riêng. Sự nhân ái ở con người miền Trung có tầm rộng lớn, thường xuyên và mang tính triệt để, thậm chí có lúc cực đoan hơn các vùng miền khác. Con người Việt Nam là nhân ái, bao dung, nhưng tâm cao và tính nhất quán, triệt để thì biểu hiện rõ nhất trong lịch sử lại ở con người miền Trung. Trong lịch sử trước thời kì hiện đại chỉ có Lê Lợi và các thuộc hạ của ông, mà đại đa số là người miền Trung, Thanh, Nghệ giữ các vị trí trọng trách nhất có quyết định đại xá cho những đạo quân xâm lược nhà Minh được bảo toàn tính mạng. Họ cấp lương thực và các phương tiện cho tù binh về nước an toàn. Chữ nhân chưa từng có ấy ở con người miền Trung cũng chưa từng có trên thế giới lúc bấy giờ. Nó làm đẹp thêm, phong phú thêm nội dung tinh thần nhân ái của dân tộc Việt Nam, khiến kẻ thù khiếp sợ. Ở đây cần nhấn mạnh rằng, Lê Lợi và bộ tướng của ông không phải là buộc phải nhân ái, không phải nhân ái ở thế yếu mà là nhân ái trên thế mạnh, trên chính nghĩa của dân tộc và của công cuộc giải phóng dân tộc. Hồ Chí Minh cũng thể hiện tinh thần ấy ở đỉnh cao của thời đại, khi cuộc Cách mạng tháng Tám đang sục sôi khí thế, lại mời vua Bảo Đại làm Cố vấn cho Chính phủ. Tù binh Pháp và Mĩ được đối xử nhân đạo và được trao trả đầy đủ. Thế giới xưa nay chưa từng có những điều như thế. Tinh thần nhân ái, lá lành đùm lá rách trong thiên tai, địch họa, trong khó khăn, gian khổ là nét tính cách chưa bao giờ mờ nhạt trong lịch sử đất nước, dân tộc. Những điệu dân ca, nhạc cổ và cả nền văn hóa dân gian, văn hóa bác học của vùng đất miền Trung đều thấm đẫm tinh thần nhân ái vô bờ bến.

Các đặc tính - giá trị khác cũng tương tự như vậy, cũng là những đặc tính - giá trị truyền thống chung của con người Việt Nam, nhưng đều có những biểu hiện rất đặc thù miền Trung, khác với đặc tính - giá trị truyền thống con người ở các vùng miền khác, khác với con người Bắc Bộ hay Nam Bộ, tạo nên nét đặc thù của hệ giá trị truyền thống con người miền Trung, vừa mang tính chung vừa có nét riêng so với hệ giá trị con người Việt Nam. Ở đây, chúng tôi không phân tích sâu các khía cạnh đặc thù của 10 đặc tính - giá trị truyền thống mà chỉ nêu ví dụ qua hai đặc tính căn bản, cốt lõi nhất. Tuy nhiên, để hiểu con người miền Trung cần phải nhìn nhận cả các chiều cạnh khác - chiều cạnh các đặc tính tiêu cực⁴, thì mới hiểu rõ, hiểu đầy đủ và trên cơ sở đó mới phát huy có hiệu quả các đặc tính - giá trị truyền thống của con người miền Trung.

Trên cơ sở những điểm phân tích trên, chúng tôi nêu một số giải pháp cơ bản nhằm phát huy các đặc tính - giá trị truyền thống con người miền Trung. Trong bối cảnh công nghiệp hóa, hiện đại hóa và hội nhập quốc tế hiện nay, để phát triển nhanh, mạnh, bền vững đất nước và khu vực đòi hỏi phải có những con người miền Trung với các đặc tính - giá trị mới kết tinh trong mình cả những đặc tính - giá trị truyền thống lẫn những yêu cầu mới cùng hòa trộn, kết hợp. Những yêu cầu mới chủ yếu hiện nay là: thứ nhất, tính chuyên nghiệp trong mọi công việc; thứ hai, đó là tính thượng tôn pháp luật; thứ ba là tính dân chủ thực sự; thứ tư là trung thực; thứ năm là có năng lực phối, kết hợp hoạt động cá nhân và cộng đồng; thứ sáu là phải có thể lực tốt. Việc phát huy các đặc tính - giá trị truyền thống của con người miền Trung phải hướng đến đáp ứng tốt nhất các tiêu chuẩn mà con người miền Trung đang cần phải có. Có nhiều giải pháp phải thực hiện và phải thực hiện đồng bộ, thích hợp. Nhưng những giải pháp dưới đây là căn bản trong giai đoạn hiện nay.

Một là, phải củng cố và tăng cường giáo dục gia đình. Từ khi bước vào kinh tế thị trường, cả xã hội cũng như hệ thống giáo dục đã “lãng quên” giáo dục gia đình. Dễ dàng nhận thấy rằng hiện nay, thời gian con trẻ ở nhà giao tiếp với ông bà, bố mẹ ít hơn thời gian ở trường, lớp. Trong các thời kì trước đây, giáo dục gia đình đóng vai trò chủ yếu trong việc hình thành nhân cách con người, các phẩm chất, thể lực, tâm lực, ý chí, bản lĩnh, trong việc chuyển giao các đặc tính - giá trị truyền thống,... Nhưng hiện nay, vai trò giáo dục này đã bị suy yếu vì trẻ em không có nhiều thời gian ở nhà với ông bà, bố mẹ, anh chị như trước đây. Trong khi trẻ em có thời gian từ sáng đến chiều tối muộn ở trường, lớp thì chức năng

⁴ Chẳng hạn: Tính tiểu nông, nặng tình, nhẹ lý; Tính kinh nghiệm, tầm nhìn ngắn, cục bộ; háo danh, sĩ diện; Thụ động, ưa nhàn nhả, cầu may;...

giáo dục đặc tính - giá trị truyền thống lại không được chuẩn bị và chưa chuyển giao được cho nhà trường. Đây là một lỗ hổng lớn trong giáo dục của xã hội ta hiện nay. Điều này đã, đang và sẽ gây nhiều hệ lụy lớn và sẽ còn lớn hơn trong giai đoạn tới nếu không kịp thời điều chỉnh và cải cách giáo dục đúng cách. Con người hiện tại và tương lai không được giáo dục đầy đủ các đặc tính - giá trị truyền thống sẽ trở nên “máu lạnh”, mất phương hướng, thiếu ý chí, bản lĩnh, thiếu tình thương yêu chân chính, thiếu tôn trọng trật tự, kỉ cương và thiếu nhiều phẩm chất khác. Bởi vậy, tội phạm trẻ em, trẻ vị thành niên, trẻ em hư hỏng, bạo lực học đường, tội phạm học trò đã và đang gia tăng đáng sợ. Cái gốc của vấn đề chính là ở giáo dục các đặc tính - giá trị truyền thống trước đây được thực hiện trong gia đình, còn hiện nay gần như không được thực hiện đúng mức ở đâu cả. Nếu không nhanh chóng nghiên cứu để duy trì nó trong gia đình hoặc phải chính thức chuyển vào trường, lớp như một điều kiện bắt buộc đầu tiên, thì trong tương lai sẽ còn phải chứng kiến và đối phó với tình trạng bạo lực, trẻ em hư, tội phạm, thậm chí sẽ rối loạn xã hội.

Giáo dục gia đình với nội dung chính là giáo dục các đặc tính - giá trị truyền thống kéo dài trong toàn bộ cuộc đời nhưng chủ yếu và quan trọng nhất là giai đoạn học mẫu giáo và phổ thông. Vai trò gia đình ở chỗ này đã bị xã hội tước đoạt, bị xóa bỏ về các điều kiện thời gian, vật chất khi con trẻ hầu như suốt cả ngày, cả tuần bị kéo ra khỏi môi trường gia đình. Không có giáo dục đặc tính - giá trị truyền thống thì không thể đề cập đến bất cứ sự phát huy nào cả. Miền Trung cần thiết và phải nên đi đầu trong việc này, cảnh tỉnh cho toàn xã hội, khởi động lại chương trình giáo dục và ráo riết, mạnh mẽ, quyết đoán trong công việc này thì sau khoảng 10 năm nữa các đặc tính - giá trị truyền thống mới có thể phát huy được sức mạnh của nó.

Hai là, phải chủ động đổi mới giáo dục và đào tạo trong hệ thống các trường phổ thông, dạy nghề, cao đẳng, đại học. Đổi mới này trước hết tập trung vào việc giáo dục các quan hệ xã hội căn bản nhất của con người. Đó là các quan hệ bạn bè, cộng đồng, quan hệ quyền lợi, nghĩa vụ, trách nhiệm, quản lí và bị quản lí, quan hệ đạo đức và pháp luật, các giá trị truyền thống của địa phương và dân tộc, các kĩ năng sống trong cộng đồng. Dạy nghề, dạy kiến thức được xem trọng là đúng đắn, nhưng ít chú trọng đến các giá trị, chuẩn mực sống, chân, thiện, mỹ, các đặc tính - giá trị thì hệ thống giáo dục chưa phải đã đúng hướng. Khiếm khuyết của hệ thống giáo dục và đào tạo trong mấy chục năm qua về vấn đề này đã gây nhiều hệ lụy nặng nề cần được khắc phục nhanh chóng, khẩn trương. Đường như ở miền Trung và cả nước do khiếm khuyết của nền giáo dục như đã phân tích ở trên đã bắt đầu có sự đứt gãy giữa thế hệ trẻ với các đặc tính - giá trị

truyền thống. Để phát huy các đặc tính - giá trị truyền thống thì không thể không đổi mới nền giáo dục, đào tạo hiện nay. Cần sớm nhận ra và bắt tay thực hiện đổi mới sớm trong khả năng của mình.

Ba là, phải xây dựng môi trường cộng đồng trong đó các đặc tính - giá trị truyền thống được đề cao, những cá nhân, tập thể giữ gìn và phát huy được các đặc tính - giá trị truyền thống phải được cổ vũ, khen thưởng xứng đáng. Cần thiết phải có và phải xây dựng được một số cộng đồng điển hình trong khu vực ở các lĩnh vực khác nhau như trong ngành y tế, giáo dục, ngư dân, công chức,... Các cộng đồng đó là những cộng đồng xã hội trong sạch, hài hòa, hợp lý trong các quan hệ bạn bè, cá nhân - tập thể, quyền lợi - nghĩa vụ - trách nhiệm xã hội, giữa đạo đức và luật pháp, ở đó bằng giá trị con người được thực hiện đúng nghĩa trong thực tế. Quan hệ trong cộng đồng rất đa dạng, phong phú nhưng trong đó có những quan hệ rất căn bản như quan hệ quản lí, nghĩa vụ và quyền lợi, trách nhiệm và công bằng, trung thực và nhân ái,... cần được xem trọng.

Các tỉnh miền Trung nên lựa chọn và xây dựng một số cộng đồng kiểu mẫu trong việc phát huy các đặc tính - giá trị truyền thống, trong việc tổ chức đời sống cộng đồng lành mạnh, văn minh. Nội dung đầu tiên là các thành viên cộng đồng thống nhất, đồng thuận xây dựng hệ thống quy chế, tiêu chí, chuẩn mực hành vi và tự nguyện thực hiện chúng. Hệ thống quy chế là sự cụ thể hóa các đặc tính - giá trị truyền thống, các đòi hỏi của sự phát triển hiện tại và tương lai, của những điều kiện và khả năng sẵn có của địa phương, đơn vị. Cộng đồng sẽ cùng nhau dân chủ, công khai thảo luận và thông qua, cùng nhau thực hiện và giám sát thực hiện. Phát huy các đặc tính - giá trị truyền thống là công việc của người dân, vì lợi ích của dân, do người dân thực hiện. Lãnh đạo và quản lí các cấp là người khởi xướng, tham gia giám sát và định hướng. Các tổ chức đoàn thể là lực lượng chủ lực trong xây dựng và thực hiện hệ thống quy chế, chuẩn mực này.

Bốn là, Cần gia tăng việc giám sát thực hiện các quy chế, chuẩn mực, đặc tính - giá trị truyền thống của các cộng đồng.

Các tỉnh miền Trung cũng như cả nước đang trong tình trạng khởi động và triển khai nhiều công việc trong đời sống xã hội, trong các cộng đồng dân cư. Nhưng nhìn thẳng sự thật thì việc triển khai, phát động diễn ra rầm rộ, nhưng việc giám sát thực hiện thường rất thiếu và yếu. Do vậy, trong thực tế, từ luật pháp đến quy chế, chuẩn mực xã hội cũng không thể thực thi nghiêm chỉnh được. Đây là một điểm yếu của con người truyền thống ở các tỉnh miền Trung nói riêng và Việt Nam nói chung, và tình trạng trên lại làm gia tăng thêm điểm yếu này. Chính vì vậy, giải pháp gia tăng giám sát thực hiện các quy chế, chuẩn mực, đặc tính - giá trị truyền thống là một giải pháp cần thiết và tất yếu hiện nay. Giám sát

trong cộng đồng mang lại hiệu quả lớn, chi phí thấp, khuyến khích được sự tự giác, sự sáng tạo và sự phù hợp thực tế của các nội dung trong giải pháp.

Tất cả các cộng đồng, các cá nhân chắc chắn sẽ nắm chắc hệ thống quy chế, chuẩn mực một khi họ trực tiếp tham gia xây dựng, khi mà nội dung của chúng quan hệ trực tiếp đến lợi ích và cuộc sống của họ cũng như gia đình họ. Chính vì vậy, cần định hướng ngay từ đầu quá trình xây dựng cơ chế giám sát có hiệu quả và trao quyền giám sát, thực thi cho chính họ. Khi đó người dân tự giám sát, tự thực hiện nghiêm chỉnh, minh bạch, trách nhiệm rõ ràng. Người dân sẽ biết cách giám sát và thực thi các đặc tính - giá trị qua các quy chế, chuẩn mực.

Đây là những giải pháp cần kíp, trước mắt, quan trọng cần làm ngay, để không chỉ phát huy các đặc tính - giá trị truyền thống mà để tránh càng sớm càng tốt sự đứt gãy giữa các giá trị truyền thống trong một bộ phận không nhỏ giới trẻ hiện nay, góp phần tạo dựng và phát huy giá trị truyền thống con người các tỉnh miền Trung.

Tài liệu tham khảo

1. Đào Duy Anh. 2000. *Việt Nam văn hóa sử cương*. Nxb. Khoa học xã hội. Hà Nội.
2. Nguyễn Lâm Dũng. 2013. “Rất nhiều người Việt Nam hám tiền...”, (<http://giaoduc.net.vn/Muc-cu/Vi-khat-vong-Viet/GS-Nguyen-Lan-Dung-Rat-nhieu-nguoi-Viet-ham-tien-vo-cam-hen-nhat-post117868.gd>).
3. Trần Văn Giàu. 2005. *Giá trị truyền thống dân tộc Việt Nam*. Nxb. Khoa học xã hội. Hà Nội.
4. Phạm Minh Hạc. 2010. *Định hướng giá trị con người Việt Nam trong thời kỳ đổi mới và hội nhập*. Nxb. Chính trị quốc gia. Hà Nội.
5. Phạm Minh Hạc. 2012. *Giá trị học. Cơ sở lý luận góp phần đúc kết xây dựng giá trị chung của người Việt Nam thời nay*. Nxb. Dân trí. Hà Nội.
6. Phạm Minh Hạc. 2015. *Tìm hiểu các giá trị dân tộc Việt Nam với tâm lý học và giáo dục học*. Nxb. Chính trị quốc gia - Sự thật. Hà Nội.
7. Lương Đình Hải. 2002. *Giá trị truyền thống trước những thách thức của toàn cầu hóa*. (Nguyễn Trọng Chuẩn chủ biên). Nxb. Khoa học xã hội. Hà Nội.
8. Lương Đình Hải. 2011. “Phát triển văn hóa là nội dung của phát triển bền vững”. Tạp chí *Phát triển bền vững vùng*, số 1(1).
9. Lương Đình Hải. 2015. “Xây dựng hệ giá trị Việt Nam trong thời kỳ công nghiệp hóa, hiện đại hóa và hội nhập quốc tế”. Tạp chí *Nghiên cứu Con người*, số 1.
10. Lương Đình Hải. 2017. “Cách mạng khoa học công nghệ và tác động của nó đến con người và xã hội Việt Nam”. Tạp chí *Nghiên cứu Con người*, số 5.
11. Nguyễn Văn Huyền. 2003. *Văn minh Việt Nam*. Nxb. Khoa học xã hội. Hà Nội.

12. Phan Ngọc. 1994. *Văn hóa Việt Nam và cách tiếp cận mới*. Nxb. Khoa học xã hội. Hà Nội.
13. Nguyễn Hồng Phong. 1963. *Tìm hiểu tính cách dân tộc*. Nxb. Sự thật.
14. Nguyễn Hồng Phong. 2012. *Một số công trình nghiên cứu khoa học xã hội và nhân văn*, tập 3: “Văn hóa và phát triển”. Nxb. Thế giới.
15. Hồ Sĩ Quý. 2014. “Vấn đề giá trị quan châu Á: nghiên cứu so sánh châu Á và phương Tây”. Tạp chí *Thông tin khoa học xã hội*, số 4.
16. Hồ Sĩ Quý. 2006. *Về giá trị và giá trị châu Á*. Nxb. Chính trị quốc gia. Hà Nội.
17. Quỹ Hòa bình và phát triển Việt Nam. 2016. Khuyến nghị “Hệ giá trị - mục tiêu của hệ thống giáo dục về phát triển nhân cách thanh, thiếu niên”.
18. Trần Ngọc Thêm. 2015. “Hệ giá trị định hướng cốt lõi Việt Nam nhìn từ kết quả khảo sát 2014”. In trong sách *Một số vấn đề về hệ giá trị Việt Nam trong giai đoạn hiện nay*. Nxb. Đại học quốc gia Tp. Hồ Chí Minh.
19. Trần Ngọc Thêm. 2015. “Những cơ sở lý luận về giá trị và việc xây dựng hệ giá trị định hướng cốt lõi”. In trong sách *Một số vấn đề về hệ giá trị Việt Nam trong giai đoạn hiện tại*. Nxb. Đại học Tp. Hồ Chí Minh.
20. Ngô Đức Thịnh. 2006. “Một số vấn đề phương pháp luận nghiên cứu văn hóa cho phát triển”. In trong sách *Văn hóa, văn hóa tộc người, văn hóa Việt Nam*. Nxb. Khoa học xã hội. Hà Nội.
21. Ngô Đức Thịnh. 2014. *Giá trị văn hóa Việt Nam - truyền thống và biến đổi*. Nxb. Chính trị quốc gia - Sự thật. Hà Nội.
22. Ngô Đức Thịnh. 2010. (<http://www.vanhoahoc.vn/nghien-cuu/ly-luan-van-hoa-hoc/llvhh-nhung-van-de-chung/1593-ngo-duc-thinh-nghien-cuu-he-gia-tri-van-hoa-truyen-thong.html>).
23. Nhiều tác giả. 2015. *Bước đầu tìm hiểu những giá trị văn hóa chính trị truyền thống Việt Nam*. Nxb. Chính trị quốc gia - Sự thật. Hà Nội.
24. Nhiều tác giả. 2014. *Giá trị văn hóa dân tộc với việc xây dựng nhân cách sinh viên Việt Nam hiện nay*. Nxb. Chính trị quốc gia - Sự thật. Hà Nội.
25. Vương Trí Nhàn, Trần Văn Chánh. 2018. *Người xưa cảnh tỉnh*. Nxb. Tổng hợp Tp. Hồ Chí Minh.
26. “Thói hư tật xấu của người Việt Nam”, (<http://redsvn.net/mot-cai-nhin-ve-20-thoi-hu-tat-xau-cua-nguoi-viet-nam>).
27. “Người Việt đầu thế kỉ XX...”, (<https://trithucvn.net/van-hoa/nguoi-viet-dau-ki-20-trong-hoi-ky-cua-mot-vi-toan-quyen-dong-duong.html>).